

HYGIENICKÁ SLUŽBA ČR V LETECH PO SAMETOVÉ REVOLUCI 1989

PUBLIC HEALTH SERVICE OF THE CZECH REPUBLIC AFTER THE VELVET REVOLUTION 1989

JAROSLAV KRÍŽ

SOUHRN

Hygienická služba byla založená v roce 1952 jako síť zařízení pro dozor nad dodržováním zdravých životních a pracovních podmínek. Postupně se rozvíjela a měla nemalý význam pro omezování zdravotních rizik z prostředí, byť v limitech socialistického státu. V listopadu 1989 došlo k „sametové revoluci“, dramatickému, ale nenásilnému převratu, kterým byl komunistický režim odstraněn. V hygienické službě nastalo období diskuzí o dalším zaměření práce a nových aktivitách, zejména v primární prevenci nemocí a podpoře zdraví a zachování stávajícího státního zdravotního dozoru. Současně se měnila síť hygienických stanic, která se přizpůsobovala novému uspořádání státní správy. Probíhaly práce na nové legislativě a programech primární prevence a podpory zdraví a hygienici souběžně řešili mnoho problémů, které zneklidňovaly veřejnost a byly pozůstatkem z minulého režimu. Roky po listopadové revoluci byly neopakovatelným obdobím společenské i odborné aktivity realizované v příkladně demokratických procesech.

Klíčová slova: hygiena – historie, hygienická služba, Česká republika

SUMMARY

Public Health Service of the Czech Republic was established in 1952 as a network for supervision of healthy living conditions. It gradually developed and was of considerable importance notwithstanding the limits of a socialist state. In November 1989 the Velvet Revolution took place; a dramatic but nonviolent overthrow that eliminated the communist regime. For Public Health Service it meant a start of a period of discussions about the further focus on the work and about new activities especially in primary disease prevention and health promotion and maintenance of the existing state health supervision. At the same time, changes in the network of public health facilities took place to ensure compatibility with the reorganized state system. Works were in progress on new legislation and on programmes of primary prevention and health promotion. Public health authorities at the same time solved many problems which disturbed people and were a remnant of the past regime. The years after the Velvet Revolution were an unrepeatable period of social and professional activity in exemplary democratic process.

Key words: history of hygiene, public health service, Czech Republic

<https://doi.org/10.21101/hygiena.a1822>

Úvod

Pro každý medicínský obor či lékařskou společnost je důležité mít poznatky o svém vývoji, začátcích a významných událostech, o úspěších a překonaných těžkostech. Hygiena má historii stručně zachycenou v úvodu ke Koncepci oboru hygiena z ledna 2002 a první roky po sametové revoluci v listopadu 1989 jsou zde shrnuty v krátkém odstavci (1). Protože pamětníků ubývá, je užitečné popsat ta nezapomenutelná léta podrobněji.

Po pádu komunistického režimu začaly zásadní politické, ekonomické a společenské změny, které měly dramatický průběh a provázelo je nadšení lidí a naděje na lepší budoucnost. Za scénou hlavních revolučních aktivit (vznik Občanského fóra – nového politického uskupení, nové vlády a volba nového prezidenta) probíhaly stovky změn ve výrobním a komerčním sektoru i ve státní správě a zakládaly se nové občanské iniciativy a nevládní organizace, odbory a sdělovací prostředky. Aktivita k odstranění problémů, k posílení autority a pro aplikaci nových přístupů ke zlepšení zdraví populace vznikly i v hygienické službě, účastnil se jich nespočet hygieniků, epidemiologů a mikrobiologů a probíhaly bezpří-

kladně demokratickými cestami. Reformní snahy nicméně občas narazily i na odpor.

Článek ilustruje historii hygienické služby v uvedené době, tedy na počátku 90. let minulého století; není kritickou analýzou a ani jí nemůže být. Kritéria hodnocení působnosti a uspořádání hygienické služby jsou nadmíru složitá, protože determinanty její existence mají relativní povahu danou schopností hygieniků prosadit své vize na jedné straně a na straně druhé politickým, kulturním, ekonomickým a etickým uvědoměním lidí a společnosti.

První polistopadové události

5. prosince 1989 jmenoval na doporučení Občanského fóra tehdejší předseda vlády František Pitra novým ministrem zdravotnictví prof. MUDr. Pavla Klenera, DrSc. Koncem prosince ministr požádal MUDr. Jaroslava Kríže, vedoucího oddělení na krajské hygienické stanici (KHS) Středočeského kraje, aby přijal funkci hlavního hygienika. Diskutoval s ním postavení a případné reformy hygienické služby a rozhodl se navrhnout ho hlavním hygienikem. Vláda ČSR 10. ledna 1990 jme-

novala svým usnesením MUDr. Kříže hlavním hygienikem a uvolnila z funkce dosavadní hlavní hygieničku MUDr. Danu Zuskovou.

Snahy o reformování hygienické služby

V hygienické službě nastalo období vášnivých diskuzí o nápravě nedostatků a nových způsobech práce. Konala se hojně navštěvovaná shromáždění označovaná jako fóra. První bylo svoláno po váhání a obavách útvarem tehdejší hlavní hygieničky do posluchárny Státního ústavu pro kontrolu léčiv na 20. prosince 1989. Druhé fórum uspořádali odborníci nelékařských profesí na Vysoké škole chemicko-technologické v Praze. Bylo předneseno množství návrhů, názorů a kritik minulosti obtížně sumarizovatelných. Třetí fórum zorganizovala brněnská a bratislavská KHS 22. ledna 1990 na lékařské fakultě v Brně a vystoupil už zde nový český hlavní hygienik Jaroslav Kříž s plánem vypracovat a dát k diskuzi racionální návrh reformy. Po projednání s odbornou veřejností měl být návrh dopracován a předán ministru zdravotnictví v červnu 1990.

Představu o budoucím zaměření hygienické služby charakterizoval nový hlavní hygienik následovně: angažovat se v primární prevenci, sledovat zdravotní stav obyvatelstva, monitorovat zdravotně rizikové faktory, poskytovat zdravotně expertizní služby s měřením vybraných faktorů prostředí a provádět ve vymezeném rozsahu státní zdravotní dozor. Hygienická služba měla v roce 1990 6 600 pracovníků, z toho 970 lékařů a hlavní hygienik pokládal tuto personální kapacitu za příležitost k zavádění nových činností v primární prevenci nemocí. Zdravotní stav populace zděděný po socialistickém režimu byl totiž koncem 80. let v mnoha ohledech špatný, horší než ve vyspělých zemích. Uvedené široké spektrum činnosti získalo mnoho přívrženců, mělo ale i své odpůrce, zejména z kruhů mimo službu.

Po krátkých diskuzích hlavní hygienik počátkem roku 1990 jmenoval dvě pracovní skupiny pověřené přípravou variant koncepce hygienické služby. Jedna měla více akcentovat primární prevenci nemocí v činnosti hygienické služby, druhá více dosavadní zaměření s dominujícím hygienickým dozorem. Varianty byly dopracované koncem března, ale vzhledem k politickému tlaku na zrychlení práce na reformách zdravotnictví dohodl ministr Klener s hlavním hygienikem spojení obou variant do jedné. Byla dokončena 11. května 1990 a bylo do ní zapracováno velké množství stanovisek z hygienických stanic a fakultních ústavů. Podle tohoto dokumentu měly na bázi hygienických stanic vzniknout ústavy preventivního zdravotnictví, jejichž součástí budou, jako věcně příslušné odbory, orgány státního zdravotního dozoru. Úkolem ústavů mělo být zejména zpracování a prosazování programů prevence vybraných chorob a provádění odborného zdravotního dozoru.

V květnu 1990 jednalo plénum vědecké rady ministerstva zdravotnictví o novém modelu zdravotnictví a poprvé zde zazněl nesouhlas skupiny pro reformu

mu zdravotnictví (SKUPR) s angažováním hygienické služby v primární prevenci nemocí. SKUPR bylo uskupení politické povahy s úkolem formulovat a ovlivňovat postup reformy. Podle jeho názoru neměla hygienická služba kvalifikované odborníky pro preventivní medicínu a měla být jen orgánem státní správy zaměřeným na kontrolní a represivní činnost. Hlavní hygienik namítl, že naopak současná klinická medicína nemá dostatek odborníků erudovaných v primární prevenci. Vědecká rada spor neuzavřela.

V Bulletinu ministerstva zdravotnictví č. 2/1990 byl potom uveřejněn „Návrh reformy péče o zdraví“, který měl samostatnou kapitolu o preventivním zdravotnictví, tj. o reformované hygienické službě, který už byl v souladu s Koncepcí preventivního zdravotnictví předloženou hlavním hygienikem. Potvrzením Koncepce pak bylo její zařazení do Návrhu nového systému zdravotní péče, který byl ministerstvem zdravotnictví „věnován všem občanům k výročí vyhlášení československé samostatnosti 28. 10. 1990“. V prosinci 1990 zahájil útvary hlavního hygienika přípravu nové legislativy, která by v budoucnu nahradila určité části zákona č. 20/1966 Sb., o péči o zdraví lidu.

Třebaže byla koncepční práce na reformě hygienické služby formálně uzavřená, neznamenal to konec názorových střetů. V únoru 1991 na diskuzním soustředění krajských a okresních hygieniků na Institutu pro další vzdělávání SZP v Brně přednesl poradce ministra a člen SKUPR Berka neočekávaný návrh vytvořit nová centra veřejného zdraví, která by se věnovala informatice, analýze veřejného zdraví a přípravě regionální zdravotní politiky. Oddělení pak měl být zřízen úřad okresního hygienika a okresní ústav hygieny, který by připravoval podklady pro jeho rozhodování. Přítomní hygienici měli řadu vážných námitek. Oddělení funkce okresního hygienika a ředitele okresní hygienické stanice (OHS) se i později znovu stalo předmětem ostrých sporů mezi hlavním hygienikem a zastánci tohoto návrhu na poradách vedení rezortu. Ministr zdravotnictví rozdělení funkce nakonec nepodpořil.

Na poradě hlavního hygienika s krajskými hygieniky na zámku ve Lnářích v květnu 1991 se předběžně uzavřela náročná diskuze k dosud prosazovanému názvu pro reformovanou hygienickou službu „Preventivní zdravotnictví“. Nové označení sice bylo progresivní, přineslo by ale mnoho složitostí a bylo dohodnuto vrátit se k dosavadní terminologii. Důležité závěry pak přineslo početně zastoupené jednání hygieniků v Bratřicích, okr. Jablonec nad Nisou, kde bylo odhlasováno rozvíjet činnost hygienické služby založenou na spojení státního zdravotního dozoru a podpory veřejného zdraví. Bylo také dohodnuto, že zákon vymezující působnost a pravomoci hygienické služby bude mít název „zákon České národní rady o ochraně veřejného zdraví“.

Pro nové trendy v činnosti hygienické služby byl povzbuzující vznik novátorských pracovišť. Na OHS Liberec bylo zřízeno v červnu 1991 oddělení veřejného zdraví, kde začali pracovat 3 lékaři, 5 asistentů hygienické služby a instruktorka zdravotní vý-

Prof. MUDr. Pavel Klener, DrSc., ministr zdravotnictví 1989–1990.

MUDr. Martin Bojar, CSc., ministr zdravotnictví 1990–1992.

chovy. „Ustavení oddělení vycházelo z návrhu zákona o veřejném zdraví“, konstatovalo oznámení OHS. Náplní práce bylo sledování zdravotního stavu populace, intervenční preventivní programy, komunitní programy (např. Zdravé město, Zdravá škola aj.) a mezinárodní spolupráce (např. s Coronary Prevention Group v Londýně). Ve stejné době vzniklo v OHS Blansko Centrum zdravotního stavu s odděleními epidemiologie infekčních nemocí, neinfekčních nemocí, výchovy a podpory zdraví a zdravotní statistiky a koncem roku 1992 na OHS Praha 5 oddělení podpory a ochrany veřejného zdraví, které do činnosti zahrnuje podíl na novém Národním programu obnovy a podpory zdraví.

Práce na legislativě

Ve druhém čtvrtletí 1991 dokončoval útvar hlavního hygienika teze zákona, které reflektovaly reformy zakotvené v návrhu koncepce hygienické služby a měly nahradit části dosavadního zákona č. 20/1966 Sb., týkající se hygienické péče a hygienické služby. V srpnu skončilo vnější připomínkové řízení k návrhu zásad zákona o ochraně veřejného zdraví a závažnější, ale řešitelné připomínky mělo jen ministerstvo životního prostředí a ministerstvo vnitra.

Upravený návrh zákona byl projednáván na poradě vedení ministerstva zdravotnictví, kde odbor zdravotní politiky ministerstva neočekávaně předložil zcela odlišnou verzi. V návrhu zásad se měly ponechat jen oddíly týkající se zdravotního dozoru a vypustit ty, které obsahovaly primární prevenci nemocí, podporu a výchovu ke zdraví. Návrh odboru zdravotní politiky byl projednán na setkání s krajskými hygieniky, s radou okresních hygieniků a s vedoucími center Institutu hygieny a epidemiologie (IHE) v září 1991 a všemi byl jednoznačně odmítnut. Na poradě vedení ministerstva zdravotnictví pak k návrhu ředitele odboru zdravotní politiky Kaliny hlavní hygienik podal znovu zásadní námítky. Jednání nevedlo k žádnému závěru a hlavní hygienik navrhl zvláštní pracovní setkání s tímto odborem. Uskutěčnilo se a kupodivu se podařilo nalézt kompromis, aniž by se měnil obsah a smysl zákona.

Vládě a její legislativní radě byl návrh zásad zákona o ochraně veřejného zdraví zaslán počátkem ledna 1992. V dubnu pak představil hlavní hygienik tyto zásady zákona na veřejném jednání výboru pro sociální politiku a zdravotnictví České národní rady (ČNR). Výbor však odhlasoval, že návrh nebude projednávat, protože už by ve svém volebním období nestačil projednat paragrafové znění a nechce tím zavazovat budoucí parlament.

V říjnu 1992 se konal seminář k zákonu o ochraně veřejného zdraví v nově zvoleném sociálním a zdravotním výboru ČNR. Hlavní hygienik výboru znovu stručně představil návrh zákona novým poslancům a jeho předseda MUDr. Syka vyslovil v závěru předpoklad, že Česká národní rada přijme paragrafované znění bez projednání zásad a přislíbil jej prosadit. To se bohužel nepodařilo.

MUDr. Petr Lom, CSc., ministr zdravotnictví 1992–1993.

V prvním čtvrtletí dalšího roku proběhlo k návrhu zákona mezirezortní připomínkové řízení, které přineslo zásadní připomínky od ministerstva práce a sociálních věcí (MPSV) a ministerstva vnitra (MV). Připomínka MPSV se týkala duplicit v činnosti hygieny práce a dozoru nad bezpečností práce. Byla vyřešena na jednání porady ekonomických ministrů za přítomnosti hlavního hygienika a představitelů Českého úřadu bezpečnosti práce. S MV byla otázka struktury a řízení orgánů ochrany veřejného zdraví dořešena v červnu 1993 dohodou, že po schválení zákona o ochraně veřejného zdraví a zákona o nestátních nevýdělečných právnických osobách bude reálné část pracovišť, zejména laboratoří, odstátnit. Bude k tomu třeba změna dřívějšího vládního usnesení o neprivatizovatelnosti hygienických stanic.

V červnu 1993 vystřídal MUDr. Loma, třetího ministra zdravotnictví, MUDr. Rubáš. Hlavní hygienik mu předal návrh zásad zákona o veřejném zdraví, který měl být vládě předložen do 31. října. Ministr však prohlásil, že se necítí být odborníkem na oblast veřejného zdraví a rozhodl se ustavit skupinu odborníků z praxe, aby se pokusila o jiný pohled na obsah zákona a strukturu orgánů a institucí vykonávajících činnost na úseku péče o veřejné zdraví. Skupina se dvakrát sešla, ale nový návrh zásad do 31. října připraven nebyl. Skončila tím první etapa intenzivní koncepční a legislativní práce, ale zákon o ochraně veřejného zdraví byl definitivně schválen až v roce 2000. Odpovídalo to všeobecnému zpomalení reformních aktivit. „Reformní aktivity českého zdravotnictví se zastavily v roce 1992“ je uvedeno v obsáhlé publikaci, která po letech zpětně hodnotí transformaci společnosti po sametové revoluci (2).

Organizační změny v hygienické službě

V roce 1990 byly zrušeny Krajské národní výbory (KHS byly dosud zařízeními KNV) a útvar hlavního hygienika na to reagoval novelou zákona č. 20/1960 Sb., o péči o zdraví lidu, ve které se stanovilo, že „Krajské hygienické stanice jsou rozpočtové organizace řízené ministerstvem zdravotnictví České republiky“, „krajské hygieniky jako orgán státní správy jmenuje a odvolává na návrh hlavního hygienika ministr zdravotnictví ČR“ a přímo je řídí hlavní hygienik. Hlavnímu hygienikovi se tehdy podařilo odvrátit obecný odpor některých politiků ke všemu, co neslo pojmenování „krajský“, s čímž se pojila snaha prosadit i zrušení krajských hygienických stanic. Velkou zásluhu měl tehdejší ekonomický náměstek ministra zdravotnictví Ing. Kadrnožka a jeho perfektně zajištěný převod finančních a materiálních prostředků z krajských národních výborů (KNV). U některých okresních hygienických stanic to vzbudilo nelibost, ale už za rok se dočkaly osamostatnění po zrušení Okresních ústavů národního zdraví a staly se samostatnou příspěvkovou organizací okresního úřadu. Mnohým OHS se potom podařilo významně zlepšit materiální podmínky svých pracovišť.

Doc. MUDr. Jaroslav Kríž, hlavní hygienik ČR 1990–1993.

Dramatický společensko-politický vývoj proběhl také na Institutu hygieny a epidemiologie. Bylo založeno Občanské fórum, začalo koordinovat politické aktivity a formulovat požadavky na změny v institutu. Koncem roku byl uvolněn z funkce ředitel prof. Rosický a od 1. ledna 1990 byl pověřen vedením prof. Ticháček. Ministerstvo zdravotnictví potom vydalo výnos, který k 1. lednu 1992 „se zřetelem ke změnám v postavení organizace a činnosti Institutu hygieny a epidemiologie“ zřídil Státní zdravotní ústav jako samostatnou rozpočtovou organizaci. Zřizovací listinu na slavnostním shromáždění předali ústavu ministr Bojar a hlavní hygienik Kříž. Ke stejnému datu a se stejným odůvodněním byl zřízen Ústav hygieny práce v uranovém průmyslu se sídlem v Příbrami (3).

Personální záležitosti

V hygienické službě, stejně jako v jiných složkách společnosti, došlo po listopadové revoluci k nálehavým požadavkům na odvolání vedoucích pracovníků, zejména ředitelů KHS a OHS – krajských a okresních hygieniků, kteří byli v nomenklatuře komunistické strany. Požadavky měly často masový charakter a byly prezentovány místními organizacemi Občanského fóra. Rady jednání se zúčastnil hlavní hygienik a nové kandidáty podpořil. K analogickým změnám došlo i v útvaru hlavního hygienika a ve vedení Státního zdravotního ústavu.

V únoru 1990 na jednání hlavního hygienika s novým děkanem Lékařské fakulty hygienické UK prof. Höschlem byla projednána povinnost absolventů fakulty nastupovat po promoci do zařízení hygienické služby. Hlavní hygienik uznal, že nařízení je donucovacím anachronismem a nebude mít námitky proti jeho zrušení. Na dlouhá léta to ovlivnilo zastoupení lékařů v hygienické službě, dosavadní praxe však byla společensky neudržitelná.

Konec komunistické totality přinesl také problém politických rehabilitací. Za hlavním hygienikem přicházeli pracovníci, kteří byli nějak poškozeni tehdejšími režimem a potřebovali vyjádření ke své žádosti o politickou rehabilitaci. Rehabilitační komise řešila desítky případů. V naprosté většině hlavní hygienik doporučil kladné vyřízení, vyskytly se však i lidé, kteří o rehabilitaci žádali neprávem. Objevil se také požadavek obžalovat bývalou hlavní hygieničku dr. Zuskovou, že zatajila zdravotní rizika z havárie ruské jaderné elektrárny v Černobylu v roce 1986. K zatajování zdravotních rizik skutečně docházelo, hlavní hygienička však nejednala o své vůli, ale plnila příkazy nadřízených. Hlavní hygienik Kříž podnět k soudnímu stíhání nepodal.

Nové aktivity

Zvýšený zájem veřejnosti i nových orgánů státní správy o zdravotní rizika z prostředí vedl ke snahám o zajištění objektivních podkladů pro řešení nahromaděných problémů. Počátkem roku 1991 byl hlavní hygienik, jako člen kolegia Federálního ministerstva životního prostředí, požádán ministrem Vavrouškem o vypracování systému monitorování cizorodých látek v potravinových řetězcích. Koncem dubna 1991 byl návrh

systému hotov, vláda s ním souhlasila, ale sporným bodem zůstalo ústředí systému. Hlavní hygienik navrhoval Centrum hygieny potravinových řetězců Státního zdravotního ústavu, český ministr životního prostředí Dejmal však trval na zřízení ústředí ve svém rezortu a jako člen vlády svoji variantu snadno prosadil.

Obdobný byl požadavek vlády ČR vytvořit co nejdříve systém monitorování vztahů mezi životním prostředím a zdravím. Hlavní hygienik koncipoval obsah a strukturu monitoringu a pověřil rozpracováním návrhu Institut hygieny a epidemiologie. Návrh byl potom dopracován útvarem hlavního hygienika a vybranými pracovníky KHS Středočeského kraje. Ústředí monitoringu mělo být v IHE s vlastním ředitelem jmenovaným hlavním hygienikem. Vláda Systém monitorování schválila v říjnu 1991 usnesením 361/1991 Sb. a ministr Lom ve vynikajícím zdůvodnění prosadil při schvalování státního rozpočtu v České národní radě pro zahájení provozu monitoringu 100 mil. Kč.

V dubnu 1991 se poprvé sešla rada monitoringu jmenovaná hlavním hygienikem a posoudila návrhy dílčích projektů (ovzduší, voda, hluk, potraviny a toxikologie) a schválila výběr 30 okresů, kde bude monitoring probíhat. Jednalo se o 4 kategorie okresů: s relativně vysokou úrovní životního prostředí, s nadprůměrnou úrovní, s podprůměrnou úrovní a s extrémně narušeným životním prostředím. Ředitelkou Ústředí monitoringu jmenoval hlavní hygienik RNDr. Švandovou z IHE.

Systém monitorování se jednoznačně osvědčil a v letech optimálního provozu za vedení MUDr. Kubínové se stal obdivovaným úspěchem českých hygieniků na mezinárodních fórech. Výsledky znamenaly velký pokrok znalostí o vztazích prostředí a zdraví a mnohokrát byly použity k hodnocení příznivého či nepříznivého vývoje zdravotních ukazatelů obyvatelstva.

Významnou preventivní aktivitou odpovídající nově formulované koncepci hygienické služby se stal Národní program zdraví. Jeho první verzi schválila vláda ČR v roce 1991, druhou, jako střednědobou strategii, v roce 1992 a třetí, dlouhodobou strategii, v roce 1995. Přípravou střednědobé strategie byl pověřen hlavní hygienik, který měl k dispozici pracovní skupinu významných odborníků z hygieny a preventivně orientovaných kliniků. Program před projednáním ve vládě prezentoval na jednání tripartity, která jeho přijetí doporučila.

Zásadní důležitost pro realizaci Národního programu zdraví měl dotační program ministerstva zdravotnictví Projekty podpory zdraví. Návrhy projektů zasláné na ministerstvo posuzovala výběrová komise vedená hlavním hygienikem. V roce 1993 proběhlo první výběrové řízení, při kterém bylo schváleno k realizaci 73 z 250 podaných návrhů. Pro první rok bylo k dispozici v rozpočtu ministerstva 35 mil. Kč. Dotovaný program potom úspěšně pokračoval a v letech 1993–2001 se realizovalo 1 107 projektů, 45 % zaměřených na prevenci rizikových faktorů, 38 % na prevenci nemocí (4). Projekty podpory zdraví se staly na mnoho dalších let hlavním prostředkem udržování aktivit v primární prevenci nemocí a podpoře zdraví. Podílela se na nich řada hygienických stanic a pravidelné konference o výsledcích organizované libereckými hygieniky byly velmi populární a hojně navštěvované.

V roce 1990 byl koncipován a zahájen „Program Teplice“, mnohaletá mezinárodní studie, která přinesla ori-

ginální nálezy účinků znečištění ovzduší na zdraví. Byla realizována ve spolupráci s Environmental Protection Agency USA a Českou akademií věd. Řešitelem byla Okresní hygienická stanice v Teplicích a program byl příkladem vysokého odborného a organizačního potenciálu okresní hygienické stanice. Do práce se zapojily další okresní a krajské hygienické stanice ze severních, středních a jižních Čech. O prvních obrysech projektu se v lednu 1990 jednalo u hlavního hygienika za účasti představitelky Environmental Protection Agency USA Dr. Lewtas, zástupce ČSAV MUDr. Šráma a okresního hygienika v Teplicích MUDr. Kotěšovce.

V listopadu 1991 v Jihlavě za účasti 29 delegátů byla založena Asociace hygienických stanic. Prezidentem byl zvolen MUDr. Volf, ostravský krajský hygienik, později ho vystřídal MUDr. Veselá, ředitelka brněnské městské hygienické stanice. Asociace se stala dobře fungující organizací, hájící postavení služby a předkládající ministerstvu stanoviska k závažným problémům. Zanikla, když byly zrušeny okresní hygienické stanice, které tvořily hlavní část členské základny.

Masový nástup soukromého podnikání vedl ke vzniku různých malých prodejen a dílen v nevhodných prostorách a rostl počet prodeje potravin dokonce z nákladních aut. K odstranění části závad sloužil Společný metodický pokyn Státní veterinární správy a hlavního hygienika. K registraci živnosti nebyl nutný závazný posudek hygienika, vyžadoval se až k zahájení činnosti. Pravomoci hygienické služby definoval zákon 105/1990 Sb., o soukromém podnikání občanů, do kterého se podařilo dát ustanovení o povinnosti mít písemný doklad orgánu hygienické služby v případech, kdy to právní předpisy nařizují, např. vyhláška č. 45/1966 Sb., o opatřeních k ochraně zdravých životních podmínek. Ke zvládnutí situace byly také vydány nové hygienické předpisy pro předměty ve styku s potravinami a požadavky na potravinářské prodejny. Při vymáhání hygienických požadavků byly orgány hygienické služby někdy napadány, že brání podnikatelské činnosti.

Požadavky veřejnosti na řešení hygienických problémů

Stát ovládaný do listopadu 1989 komunistickým režimem tajil před veřejností zdravotní důsledky některých negativních faktorů životních podmínek. Sametová revoluce tyto zábrany odstranila a lidé začali hledat pravdu o poškozování zdraví, vyjadřovali obavy a energicky žádali o pomoc. Je zmíněno několik případů s celostátní dimenzí.

Už počátkem roku 1990 začaly ostravské hornické odbory demonstrovat proti poškozování zdraví důlním prostředím a za zlepšení sociálních a zdravotních podmínek. Předáci horníků několikrát jednali také s hlavním hygienikem, který jim v mnohém dal za pravdu. Akceptoval požadavky horníků a došlo k reklasifikaci původního ohrožení nemocí z povolání na nemoc z povolání. V grafech nemocí z povolání je dodnes vidět v letech 1991 a 1992 trojnásobný vzestup případů (5). Jednání bylo mnohdy na hraně krize, zejména proto, že horníci vinili z poškozování svého zdraví ostravské zdravotníky, odmítali s kýmkoli z nich jednat a označovali je za „bílou mafii“. Důležitou roli při jednání hlavního hygieni-

ka s horníky sehrál Ing. Anděl z Ostravské KHS, který měl jejich důvěru, jako jeden z mála místních zdravotníků. S podobnými požadavky přišli horníci z uranových dolů, radiační hygiena však měla jednoznačné důkazy o dodržování expozičních limitů a nízkém riziku nádorů.

Několik měsíců se táhnul případ žižkovského televizního vysílače v Praze. Skupina zaujatých aktivistů, vedená výtečně odborně vybaveným Jiřím Mašterou, varovala veřejnost před škodlivými účinky elektromagnetického záření, prováděla vlastní průzkumy u obyvatel, které samy o sobě vyvolávaly obavy. Přispěly k nim i nepodložené informace, že vysílání způsobuje potraty a poškozování novorozenců v porodnici Vinohradské nemocnice. Hlavní hygienik tyto argumenty odmítal jako zdravotně irelevantní, byly však tak úspěšně medializované, že ministr nově zřízeného rezortu životního prostředí začal připravovat pro vládu návrh na zbourání věže s náklady okolo 350 mil Kč. Spor se dostal až do zdravotního výboru ČNR, kde poslanec RNDr. Payne, vzděláním fyzik, pomohl argumenty o škodlivosti definitivně popřít a potvrdil stanovisko hlavního hygienika.

Několik let probíhal boj aktivisty Husáka proti nadměrné spotřebě masa. Vycházel ze správných dat, svoje úsilí však obracel nejen na snížení konzumu masa, ale požadoval i trestní stíhání výživářů za poškozování zdraví obyvatelstva a za to, že proti konzumaci masa dostatečně nevystupovali. Veřejnost byla zmatená, lidé se začali domnívat, že maso je bezpodmínečně škodlivé, ale ministerstvo zdravotnictví zůstávalo stranou problému. O veřejnosti srozumitelné, důvěryhodné a odborně kvalitní vysvětlení se nakonec zasloužila MUDr. Kateřina Ošancová ze Státního zdravotního ústavu.

Diskuze

Léta po demokratické „sametové“ revoluci v listopadu 1989 jsou v sedmdesátileté historii hygienické služby výjimečným obdobím a zasloužily si připomenout podrobněji. Na hygienických stanicích, Institutu hygieny a epidemiologie, Lékařské fakultě hygienické i na útvaru hlavního hygienika na ministerstvu zdravotnictví vzniklo bezpočet aktivit zaměřených na nové formy práce, zvýšení účinnosti a autority hygieny i na zachování osvědčené praxe. Nikdy před tím, ani potom, taková akcelerace života v hygienické obci nenastala. V uvolněné demokratické atmosféře vyslovili své názory a návrhy hygienici v interních i veřejných vystoupeních i v ostrých diskuzích. Bylo třeba bojovat i proti externím odpůrcům reformy nebo hygienické služby vůbec. Vyskytovali se mezi nimi bezpochyby i lidé prosazující osobní či skupinové zájmy. Určitou roli sehrály tehdy časté, ale nejasné názory na privatizaci a všemocné tržní hospodářství. Změny ve společnosti se někdy stávaly nepřehlednými, a kdo se jich aktivně účastnil, měl občas pocit, že se řítí jako lavina.

Přestože porevoluční doba přinesla mnoho nových problémů a nutnost reagovat na měnící se společenské poměry, síť hygienických stanic, jejich postavení a financování zůstaly zachované. Personál byl v mnoha ohledech v lepší kondici než za bývalého komunistického režimu. Poměrně dlouho trvající absence nového zákona o ochraně veřejného zdraví nijak nepřekážela plnění běžných úkolů v hygienickém dozoru podle dosud platné

legislativy. Na mnoha stanicích k tomu přibýly aktivity v primární prevenci nemocí a v podpoře zdraví. Doba přinesla i omyly a slepé uličky, tím se ale hygienická služba nelišila od jiných složek tehdejší společnosti (6).

Prezentovaný článek není historiografie, ale autentické svědectví účastníka a jeho smyslem není hodnotit, ale ilustrovat na vybraných událostech osudy hygienické služby v letech po listopadové revoluci v roce 1989. Zdrojem mnoha informací byly přílohy Informačního bulletinu hlavního hygienika z let 1990–1993 z osobního archivu autora. V textu se vědomě nepoužívají zcela přesné názvy některých institucí, protože počátkem 90. let docházelo k mnoha změnám a přesná terminologie není pro smysl článku důležitá. Např. rezort zdravotnictví měl název Ministerstvo zdravotnictví a sociálních věcí, ale už v roce 1990 došlo k rozdělení, Česká národní rada skončila existenci rokem 1992 a Poslanecká sněmovna z ní vznikla 1. 1. 1993. Na legislativní činnosti se tím nic nezměnilo.

Věnování

Článek je věnován 70. výročí vzniku hygienické služby v roce 1952.

Střet zájmů: žádný.

LITERATURA

1. Hrubá D, Andělová Š, Kříž J, Provazníková H, Rážová J, Ševčík J a kol. Koncepce oboru hygiena. Hygiena. 2002;47(1):3-12.

2. Zkušenosti české transformace [Internet]. Praha: Člověk v tísni; 2005 [cit. 2002-10-26]. Holub P, Řehák V. Transformace českého zdravotnictví po roce 1989. p. 91-3. Dostupné z: <https://www.clovekvtisni.cz/media/publications/360/file/1422350512-ceska-zkusenost-transformace.pdf>.
3. Kříž J, Beranová R. Historie Státního zdravotního ústavu v Praze. Acta Hyg Epidemiol Microbiol. 2005;zvláštní č.;6:167.
4. Rážová J. Národní program zdraví - Projekty podpory zdraví 1993-2001. Hygiena. 2002;47 Suppl 1:4-8.
5. Gromnica R. Reklasifikace ohrožení nemocí z povolání u horníků OKR - zhodnocení po 15 letech, problematika posuzování profesionality u počínajících prašných nálezů. Pracov Lék. 2006;58(1):9-15.
6. Zkušenosti české transformace [Internet]. Praha: Člověk v tísni; 2005 [cit. 2002-10-26] Pithart P. První dny. p. 3. Dostupné z: <https://www.clovekvtisni.cz/media/publications/360/file/1422350512-ceska-zkusenost-transformace.pdf>.

Došlo do redakce: 29. 9. 2022

Přijato k tisku: 12. 10. 2022

*Doc. MUDr. Jaroslav Kříž
Choceradská 2745
141 00 Praha 4
Česká republika
E-mail: jarkriz@volny.cz*